

Dva atypické kachlové reliéfy z produkce pražské hrnčírské dílny Adama Špačka (1531–1572)

Michal Vitanovský – Jaromír Žegklitz

Abstrakt: V průběhu archeologického výzkumu na parcele bývalých kasáren Jiřího z Poděbrad na náměstí Republiky v Praze bylo v zadní části parcely domu č. p. 1111 (dnes součást č. p. 1110) v Truhlářské ulici prozkoumáno souvrství výrobního odpadu z hrnčírské dílny Adama Špačka, která zde fungovala v letech 1531–1572. Mezi desítkami tisíc nalezených zlomků z kachlové produkce (včetně 66 forem) byly identifikovány dva pozitivní otisky, z nichž přinejmenším jeden sloužil v procesu vzniku renesanční kachlové formy jako mezičlánek mezi prvotním, nejčastěji pravděpodobně pozitivním dřevěným modelem a formou. Text příspěvku je věnován popisu těchto artefaktů a objasnění jejich funkce v procesu vzniku a výroby kachlové formy.

Klíčová slova: Renaissance – hrnčírská dílna Adama Špačka – výroba kachlových forem – druhotný model.

Two Atypical Stove Reliefs from the Output of the Adam Špaček Pottery Workshop, Prague (1531–1572)

Abstract: Archaeological research carried out on the site of what was once the Jiří of Poděbrady Barracks in náměstí Republic Square, Prague, in the rear section of the site of house no. 1111 (now part of no. 1110) in Truhlářská Street, centred on several layers of production waste from a pottery workshop owned by Adam Špaček. The workshop was in operation in 1531–1572. Two positive imprints were identified among tens of thousands of fragments of tile production (including 66 moulds). At least one of them served in the process of creating a renaissance tile mould as a link between the initial, possibly positive, wooden model and a final mould. The contribution describes the artefacts and elucidates their function in the process of the creation and manufacturing of tile moulds.

Key words: Renaissance – Adam Špaček pottery workshop – production of tile moulds – secondary model.

V letech 2003–2005 proběhl záchranný archeologický výzkum na parcele bývalých kasáren Jiřího z Poděbrad (č. p. 1078/II) na náměstí Republiky v Praze (Havrda, J.–Juřina, P.–Kašpar, V.–Kováčik, P.–Podliska, J.–Omelka, M.–Valkony, J.–Žegklitz, J. 2004–2005; Juřina a kol. 2005). V jeho průběhu byly zkoumány i zadní části někdejších parcel domů tvořících jižní frontu Truhlářské, dříve Hrnčírské (Tomek 1892, 255; Ruth 1996, 1054) ulice (obr. 1). Na volné, nikdy v minulosti nezastavěné ploše parcely domu s bývalým č. p. 1111 (dnes východní část č. p. 1110) bylo odkryto mohutné souvrství obsahující obrovské množství keramického materiálu, datovatelného již na první pohled rámcově do 16. století. Jeho charakter (v drtivě většině neglazované, často velmi tvrdě pálené až slinuté a žárem deformované zlomky) svědčil o situování hrnčírské dílny někde v bezprostředním okolí.

Její existenci doložil archivní průzkum, a to přímo ve zmíněném domě č. p. 1111. Tento dům v roce 1531, kdy také získal na Novém Městě pražském městské právo (AMP 554, fol. 363v), koupil od Doroty Petlasové za 35 kop grošů českých hrnčír Adam Špaček (AMP 2191, fol. 146), který zde bydlel až do roku 1572. K tomuto roku nalézáme v zápisech městských knih jeho testament (AMP 2208, fol. 106r–107r), jímž ustanovil hrnčíře Václava Chochola a Pavla Rokosa poručníky svého majetku. Ti dům v následujícím roce, kdy již Adam Špaček nežil, prodali truhláři Pavlu

Obr. 1. Praha, náměstí Republiky č. p. 1078/II. Plán severozápadní a severní části zkoumané plochy s domovní zástavbou v jižní frontě Truhlářské ulice. Dům patřící hrnčíři Adamu Špačkovi (č. p. 1111) zvláště šedou barvou, odkryté zbytky zdí vymezujících a oddělujících původní parcely vyznačeny šrafováním. V zadní části parcely domu č. p. 1111 vyznačeny čtverce s nálezy forem a kachlů. Kresba J. Růžička.

Abb. 1. Prag, Platz der Republik Parzellennummer 1078/II. Planskizze des nordwestlichen und nördlichen Teils der untersuchten Fläche mit Häuserbebauung an der Südfront der Truhlářská-Str. Das dem Töpfer Adam Špaček gehörende Haus (Parz. Nr. 1111) ist grau hervorgehoben, die freigelegten Mauerreste, durch welche die ursprünglichen Parzellen unterteilt und abgegrenzt wurden, sind schraffiert gekennzeichnet. Im hinteren Teil der Parzelle von Haus Nr. 1111 gekennzeichnete Quadrate mit den Formen- und Kachelfunden. Zeichnung J. Růžička.

Zábranskému (AMP 2195, fol. 173). Od té doby již dům v majetku žádného hrnčíře nebyl – truhlář Zábranského vystřídal v jeho držení v roce 1575 pekař Václav Pražák (AMP 2196, fol. 56) a toho zase roku 1577 truhlář Mikuláš Tržeškovský (AMP 2196, fol. 143), kterému dům patřil až do roku 1601 (AMP 2209, fol. 180). Hrnčířská výroba se zde neprovozovala ani před rokem 1531: již před rokem 1508 patřil dům Anežce Hanušové, která jej roku 1510 prodala krejčímu Ambroži Wýmlovovi (AMP 2091, fol. 290). Po něm se v roce 1514 ocitnul v držení Michala šlejřře (AMP 2092, fol. 16) a následujícího roku přešel do rukou soukenické rodiny Hamatů (AMP 2092, fol. 81), která jej vlastnila až do roku 1527, kdy jej koupil poslední majitel před hrnčířem Adamem Špačkem, Jiřík Petlas (AMP 2093, fol. 256). Veškeré nálezy z odpadních vrstev je tak možné spolehlivě datovat do období 1531–1572 a jejich původ přičíst hrnčířské dílně Adama Špačka.

Hrnčířská výroba byla na tomto místě prokázána nejen nálezy keramiky, ale i dalších artefaktů – kamenného mlýnku k mletí surovin pro výrobu glazur, keramických čepelí a drobných formiček sloužících nejspíše ke zdobení stolní keramiky. Největší kolekci výrobních nástrojů tvoří soubor

Obr. 2. Zlomek druhotného pozitivního modelu s částí architektury rámujeící centrální motiv (přír. č. 1/2003–V21011). Foto J. Žegklitz.

Abb. 2. Bruchstück eines sekundären Positivmodells mit Teil einer das zentrale Motiv umrahmenden Architektur (AkquisitionsNr. 1/2003–V21011). Foto J. Žegklitz.

66 forem (respektive jejich částí či zlomků) k výrobě reliéfních stěn kamnových kachlů, dokazující specializaci dílny právě na tuto část keramické produkce (Žegklitz–Vitanovský–Zavřel 2009).

Rozsáhlá kachlová výroba v této dílně je samozřejmě doložena i zlomky samotných kachlů. Mezi desítkami tisíc fragmentů byly při probíhajícím zpracování doposud identifikovány dva zlomky vymykající se svým charakterem zařazení jak do skupiny forem, tak i hotových kachlů. V obou případech se jedná o silnostěnné pozitivní otisky, jež postrádají komoru a jejichž zadní strana je uhlazena do rovna.

Popis nálezů

1. Část reliéfu s neurčitelným motivem (přír. č. 1/2003–V21011; obr. 2).

Zachována část pravé strany reliéfu s architekturou rámujeící ústřední výjev – stylizovaným rostlinným ornamentem zdobená hlavice pilíře či sloupu a náběh jednoduše zdobené oblouku, okrajová lišta ve tvaru širokého šikmého sestupného pásku.

Obr. 3. A – část pozitivu s poprsím šlechtice v pravoúhlé nice (přír. č. 1/2003-U22020). Foto J. Žegkliz. B – ukázka celého reliéfu. Podle Brych 2004, kat. č. 492.

Abb. 3. A – Teil einer Positivform mit Büste eines Adeligen in rechteckiger Nische (AkquisitionsNr. 1/2003-U22020). Foto J. Žegkliz. B – Probe des ganzen Reliefs. Nach Brych 2004, Kat. Nr. 492.

Technologické detaily: zadní strana uhlazena, částečně v ploše odlomena, boční plocha odlomena.

Rozměry: max. v. 122 mm, max. š. 59 mm, hloubka 32 mm (okraj), 14 mm (vlastní plocha reliéfu).

2. Část reliéfu s poloportréty šlechtického páru (přír. č. 1/2003-U22020; obr. 3).

Zachován levý dolní roh reliéfu vyskytujícího se na římsových kachlích hojně zastoupených v našich muzejních sbírkách i nových nálezových souborech (např. Zápotocký 1979, obr. 71:12, 72:3; Brych–Stehlíková–Žegklitz 1990, 87, kat. č. 202 a 203, 88 kat. č. 204, 89 kat. č. 206 a 207, 93 kat. č. 215 a 216, 94 kat. č. 218, 95 kat. č. 220; Brych 2004, 192 kat. č. 485, 486, 488, 489 a 490, 193 kat. č. 492).

Popis celého reliéfu: ve dvou čtvercových či mírně obdélných nikách, oddělených širokým pilířem s přiloženými polosloupky, polopostavy ženy (vpravo) a muže v renesančních oděvech s pery zdobenými baretu na hlavách, po stranách poloviny pilířů s přiloženým polosloupem, dole a nahoře rámováno vodorovným torčovaným vývalkem, nahoře tři zuby cimbuří (často zdobené řadami drobných perliček) nebo dvě půlkruhové, vějířovitě zdobené lunety.

Technologické detaily: reliéfní strana kryta velmi tenkou vrstvou špinavě bílého nástřepí, zadní strana rovná, po obvodu plocha zarovnána dodatečně přilepeným páskem hlíny.

Rozměry: max. v. 64 mm, max. š. 115 mm, hloubka 23 mm.

Jako první se nabízí možnost přisoudit oba fragmenty druhotným pozitivním modelům. Tento předpokládaný přechodný článek v procesu vedoucím ke vzniku renesanční kachlové formy byl již popsán (Vitanovský 2008, 158; Žegklitz–Vitanovský–Zavřel 2009, 246–250). Také v tomto sborníku je uveden při prezentaci dvou pozitivů s reliéfem sv. Jakuba. Připomínáme, že jde o pozitivní otisk, jehož místo vidíme mezi předchozím negativem (s tím, že tomuto negativu mohl v procesu výroby renesančních kachlových forem ještě předcházet – a pravděpodobně předcházel – primární pozitivní model) a formou. Podkladem pro takovou identifikaci jsou zřetelné stopy dokončování, zvýrazňování nebo obohacování otisknutého pozitivu v jeho měkkém stavu.

První fragment (č. 1, příř. č. 1/2003-V21011) je otisknut z negativního (prvotního ?) modelu. Ten byl vypracován jen v hlavních reliéfních hmotách. Náš pozitivní otisk, ještě v měkkém stavu, posloužil tvůrci k další práci, totiž k doplňování detailů. Zásahy dřevěnou špachtlí střední velikosti s okrouhlým zakončením najdeme na pěti místech, tři na obou stranách arkády, dva na hlavici pilíře. Ze dvou posledně jmenovaných je cenný zejména ten, který nám zachovává kompletní otisk funkční části pracovního nástroje (obr. 4). Identifikované zásahy špachtlí nám nejen umožňují do značné míry rekonstruovat její tvar. Dávají také nahlédnout do tvůrčího postupu autora kachlového reliéfu. Je to zejména zásah špičky špachtle vymezující bez dalších úprav tvar pravé strany hlavice pilíře. Jen tvůrce, který má jasnou tvarovou představu o detailu, ho definuje jediným zásahem pracovního nástroje. Realisticky dodejme, že taková jednoznačnost mohla být způsobena také autorovou snahou příliš se nezdržovat okrajovými motivy.

Také zadní strana a bok popisovaného zlomku skýtají informace o pracovním postupu při vzniku tohoto reliéfu. Zadní strana je uhlazena do roviny pravděpodobně cidlinou. Podobně je zpracován bok. Rovná plocha zadní strany a dostatečná síla střeptu umožňují jeho použití jako modelu k dalšímu otisku.

Druhý z popsáných reliéfů (č. 2, příř. č. 1/2003-U22020) je otisknut pravděpodobně z formy. Na reliéfu není patrný žádný zásah do jeho měkkého otisku. Samotný otisk je značně nekvalitní. Nejenže je celkově neostřejší, ale řada jemných detailů se kvůli nedomáčknutí plátu hlíny při formování ztratila. Plocha zadní strany je uhlazena rukou. Zaoblený a příliš tenký okraj vzniklý při formování byl vykompenzován vloženým páskem hlíny. Ten byl ze strany nepříliš pečlivě napojen na okraj reliéfní plochy. Poslední fázi úpravy bylo jen velmi zběžně zarovnáání zadní plochy.

Obr. 4. Zlomek druhotného pozitivního modelu s částí architektury rámujeící centrální motiv (příř. č. 1/2003-V21011). Detail špachtlí upravovaného reliéfu. Foto J. Žegklitz.

Abb. 4. Bruchstück eines sekundären Positivmodells mit Teil einer das zentrale Motiv umrahmenden Architektur (AkquisitionsNr. 1/2003-V21011). Detail des mit einer Spachtel bearbeiteten Reliefs. Foto J. Žegklitz.

Ikonograficky dobře známý typ ukazuje, že zde máme co dělat s velmi nekvalitním pozitivním otiskem definitivního reliéfu. Nízká kvalita je obtížně vysvětlitelná, protože reliéf v této podobě mohl jen těžko sloužit nějakému účelu. Druhotný pozitivní model můžeme v tomto případě zřejmě vyloučit. Případné další otisky (forma, finální reliéf ČVS) by jen znásobovaly kvalitativní nedostatky. Pokud by mělo jít o tzv. obkladovou desku, pak by dochovaný okraj byl nejspíš profesionálně zvládnutý a nebyl by utvářen tak improvizovaně a nedbale. Při současném stavu studia přechodných článků pracovního procesu vzniku kachlových reliéfů nedokážeme funkci tohoto kusu zatím spolehlivě vyložit.

Oba exempláře jsou tedy zlomky pozitivních kachlových reliéfů, ale nejsou to části ČVS skutečných kachlů. To vylučuje u obou absence komory anebo alespoň stop po jejím odlomení. Přínejmenším u jednoho z nich (zlomek č. 1, přír. č. 1/2003-V21011) je dále vyloučeno, že se jedná o tzv. obkladovou desku, protože reliéf je na více místech dotvářen zásahy do měkkého materiálu. Jde tedy o artefakt, který se nachází v průběhu tvůrčí fáze vzniku formy, nikoli o finální kus. Na rozdíl od forem k výrobě gotických kachlů, jež byly v drtivé většině zhotovovány modelováním přímo do negativu, vyžadovalo totiž tvarování mnohem složitějších a často do detailu propracovaných reliéfů renesančních kachlů práci jak v negativu, tak i v pozitivu.

Jak již bylo v úvodu řečeno, nálezový soubor je co do počtu zlomků forem i samotných kachlů naprosto mimořádný – dosud bylo identifikováno 195 různých, v dílně vyráběných motivů. I když není zatím zpracován celý soubor, přece jen může být poněkud překvapivé, že se dosud podařilo identifikovat pouze dva, respektive jeden exemplář druhotného modelu. I když z celého našeho území jsou dosud známy pouze dva další artefakty tohoto druhu (viz Menoušková–Vitanovský 2011), dalo by se při výzkumu renesanční hrnčířské dílny specializující se na výrobu kachlů očekávat podobných nálezů více. Jejich absenci lze vyložit dvojím způsobem: buď většina v dílně používaných forem nebyla vyrobena přímo na místě samotným hrnčířem a byla získána jiným způsobem (koupí na základě objednávky u jiného výrobce, darem, odkazem), nebo i druhotné modely sloužily jako předmět obchodu, podobně jako tomu bylo téměř jistě v případě samotných forem (srov. Žegklitz–Vitanovský–Zavřel 2009, 263).

Prameny

- AMP 554: Archiv hlavního města Prahy, rkp. č. 554 (kniha měšťanských práv).
 AMP 2091: Archiv hlavního města Prahy, rkp. č. 2091 (kniha trhová).
 AMP 2092: Archiv hlavního města Prahy, rkp. č. 2092 (kniha trhová).
 AMP 2093: Archiv hlavního města Prahy, rkp. č. 2093 (kniha trhová).
 AMP 2191: Archiv hlavního města Prahy, rkp. č. 2191 (kniha trhová).
 AMP 2195: Archiv hlavního města Prahy, rkp. č. 2195 (kniha trhová).
 AMP 2196: Archiv hlavního města Prahy, rkp. č. 2196 (kniha trhová).
 AMP 2208: Archiv hlavního města Prahy, rkp. č. 2208 (kniha testamentů).
 AMP 2209: Archiv hlavního města Prahy, rkp. č. 2209 (kniha testamentů).

Literatura

- BRYCH, V., 2004: Kachle doby gotické, renesanční a raně barokní. Výběrový katalog Národního muzea v Praze – Stove tiles of Gothic, Renaissance and Early-Baroque period. Selective Catalogue of the National Museum in Prague. Praha.
- BRYCH, V.–STEHLÍKOVÁ, D.–ŽEGKLITZ, J., 1990: Pražské kachle doby gotické a renesanční. Praha.
- HAVRDA, J.–JUŘINA, P.–KAŠPAR, V.–KOVÁČIK, P.–PODLISKA, J.–OMELKA, M.–VALKONY, J.–ŽEGKLITZ, J., 2004–2005: Badania archeologiczne na terenie dawnych koszar Jerzego z Podiebrad na placu Republiki Nr. 1078/II w Pradze – Nowym Mieście. (Wstępne informacje o pierwszym sezonie badań w roku 2003), Łódzkie sprawozdania archeologiczne, Tom IX, 281–291.
- JUŘINA, P. A KOL., 2005: Předběžná zpráva o výsledcích plošného archeologického výzkumu v areálu bývalých kasáren Jiřího z Poděbrad na Náměstí republiky v letech 2003–2006 – Preliminary report on the results of the 2003–2006 open-area archaeological excavations in the area of the former George of Poděbrady Barracks on Náměstí republiky, *Archaeologica Pragensia* 17, 211–232.
- MENOUŠKOVÁ, D.–VITANOVSKÝ, M., 2011: Dva přechodné pozitivy k výrobě kachlů s motivem sv. Jakuba Většího (?) z Prostějova a Šternberka. In: *Výrobní a technologické aspekty středověkých a raně novověkých komorových kachlů*, AMMS III/2011, 16–26. Brno.
- RUTH, F., 1996: *Kronika královské Prahy a obcí sousedních*. Díl III. Praha.
- TOMEK, W. W., 1892: *Dějepis města Prahy*. Díl II. Praha.
- VITANOVSKÝ, M., 2008: Kadluby. In: *Krása, která hřeje. Výběrový katalog gotických a renesančních kachlů Moravy a Slezska – Beauty, which warms. Gothic and Renaissance stove tiles of Moravia and Silesia – Schönheit, die wärmt. Gotische und renaissancezeitliche Kacheln aus Mähren und Schlesien* (Menoušková, D.–Měřinský, Z., ed.). Uherské Hradiště.
- ZÁPOTOCKÝ, M., 1979: *Katalog středověké keramiky severočeského Polabí. Výzkumy v Čechách*. Supplementum. Praha.
- ŽEGKLITZ, J.–VITANOVSKÝ, M.–ZAVŘEL, J., 2009: An assemblage of stove tile moulds from the Prague pottery workshop of Adam Špaček and its tile production in the years 1531–1572 – Soubor kachlových forem z pražské hrnčářské dílny Adama Špačka a její kachlová produkce v letech 1531–1572. In: *Studies in Post-Medieval Archaeology* 3. 207–272. Prague.

ZUSAMMENFASSUNG

Zwei atypische Kachelreliefs aus der Produktion der Prager Töpferwerkstatt von Adam Špaček (1531–1572)

Im Verlauf der archäologischen Grabung auf der Parzelle der ehemaligen Georg-von-Poděbrad-Kaserne am Platz der Republik in Prag wurde im hinteren Teil der Parzelle des Hauses Nr. 1111 (heute Bestandteil von Nr. 1110) in der Truhlářská-Str. eine Schichtenfolge von Produktionsabfällen untersucht, die aus einer Töpferwerkstatt stammen. Nach einem Archivstudium konnte festgestellt werden, dass gerade Haus Nummer 1111 einem Töpfer Adam Špaček gehörte, der es im Jahr 1531 kaufte und dort bis zu seinem Tode im Jahr 1572 eine Werkstatt betrieb.

Im bisherigen Verlauf der im Labor durchgeführten Bearbeitung wurden in dem aus mehreren Zehntausend Artefakten bestehenden Fundkomplex die identifizierten Teile bzw. die Bruchstücke

von 66 Formen zur Kachelherstellung gefunden. Zusammen mit weiteren Reliefs auf bereits fertigen Kacheln zählt die Kollektion der in der Werkstatt hergestellten Kacheln 195 verschiedene Motive, und es ist offensichtlich, dass Špačeks Werkstatt auf die Kachelherstellung spezialisiert war.

Neben den Formen und Kacheln enthielt der Komplex auch zwei Bruchstücke, die sich ihrem Charakter nach einer Zuordnung zu einer der beiden aufgeführten Gruppen entzogen. In beiden Fällen handelt es sich um starkwandige Positivabdrücke ohne Gefäßteil und mit plan geglätteter Rückseite. Hinsichtlich dessen, dass sich auf einem von ihnen die deutlich sichtbaren Spuren eines mit einer Holzspachtel in noch weichem Zustand in seine endgültige Form gebrachten Reliefs befinden, kann dieses Exemplar als sekundäres Positivmodell angesehen werden, das im Entstehungsprozess von Renaissancekacheln als Zwischenglied zwischen dem ersten, meistens wahrscheinlich Positivmodell aus Holz und der Form steht. Die Herstellung der Formen für die komplizierten und häufig bis ins Detail ausgearbeiteten Reliefs von Renaissancekacheln machten dieses kompliziertere Verfahren – im Unterschied zu den meisten mittelalterlichen Formen – erforderlich, denn einige Teile von ein und dem selben Relief mussten in einer Negativform, andere hingegen in einer Positivform modelliert werden.

Bei dem zweiten der gefundenen Reliefs handelt es sich wahrscheinlich um den Abdruck aus einer Form. Die Behandlung seiner Rückseite schließt jedoch die Zuordnung zur Gruppe der Kacheln aus, seine niedrige Qualität schließt zusammen mit den fehlenden Eingriffen in seinen noch weichen Abdruck gleichzeitig aus, dass es als sekundäres Positivmodell diente, weswegen seine Funktion vorerst noch unklar bleibt.

Das Vorkommen von nur einem einzigen sekundären Positivmodell in dem Komplex, der 195 an besagtem Ort hergestellte Motive und demnach auch Formen zählt, deutet darauf hin, dass die meisten Formen nicht direkt in der Werkstatt hergestellt wurden und auf eine andere Art und Weise entstanden wurden (Kauf, Schenkung, Nachlass), gegebenenfalls dass nicht nur die Formen selbst, sondern auch sekundäre Modelle Gegenstände waren, mit denen gehandelt wurde.